

І.М. Цуркан,
кандидат філологічних наук, доцент
(Херсонський державний університет)

ГАЛЕРЕЯ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У РОМАНІ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО "РОЗБІЙНИК КАРМЕЛЮК"

У статті подано загальну характеристику та способи моделювання жіночих образів роману М. Старицького "Розбійник Кармелюк". Визначено прикметні риси авторського письма у творенні образів-персонажів. Ключові поняття: художній образ, характер, портретна характеристика.

Окрасою нашої культури стає цілий ряд блискучих письменницьких імен, творів, що раніше перебували на периферії філологічної науки, не залучалися до активного літературознавчого контексту і які потребують на сучасному етапі нового прочитання, переосмислення.

Літературознавці по-різному оцінювали історичну прозу М. Старицького: об'єктом наукових студій була здебільшого поезія та драматургія митця (праці І. Франка, М. Зерова, С. Єфремова, М. Дяченка, В. Коломійця, Л. Дем'янівські, Н. Левчик та ін.), проза письменника розглядалася побіжно, спорадично, у загальному контексті творчості М. Старицького (М. Сиротюк, В. Беляєв, В. Олійник). І хоч на сьогодні існують праці про Старицького-прозаїка (В. Тищенко "Історичний роман М. Старицького про Кармалюка", 1969; В. Поліщука "По-вісті Михайла Старицького", 2003) все ж і досі немає комплексного естетичного аналізу історичної прози письменника.

У своєму дослідженні ми звертаємо увагу на певні особливості творення Старицьким-прозаїком жіночих образів та їхню функціональну роль у структурі роману "Розбійник Кармелюк". Що, у свою чергу, допоможе проникнути у творчу лабораторію митця та схарактеризувати традиції і новаторство письменника, визначити пріоритети у моделюванні образної системи історико-пригодницького белетристичного жанру.

Одним із компонентів структури внутрішньої форми художнього твору виступає система образів, яку становлять образи дійових осіб, образи оповідача та автора твору, образи природного та речового оточення, що, розгортаючись у творі, певним чином взаємодіють між собою.

Прикметною ознакою роману М. Старицького "Розбійник Кармелюк" є те, що всі герої твору показані в динаміці. За слушним спостереженням Євгена Плужника: "Раз потрапивши на сторінки, вони не перестають діяти аж до кінця роману, зазнаючи певного розвитку, так би мовити – ростуть на очах у читача" [1:7]. Всі виведені автором характери чітко окреслені, інколи гіперболізовано, як того вимагає жанр історико-пригодницького роману, вчинки їх у достатній мірі вмотивовані, показані крізь призму ідейно-тематичного навантаження, жанрової специфіки, внутрішньої структури, способів відображення дійсності тощо.

У більшості історичних романів М. Старицького жінка виступає центральним чи одним із головних персонажів: Мар'яна і Галя (диалогія про І. Мазепу), Сара, Дарина і Пріся в "Останніх орлах", Оксана, Ганна Золотаренко, Мариська-Єлена (трилогія "Богдан Хмельницький"), цікаві жіночі типи постають у драматургії та новелістиці митця: Маруся ("Маруся Богуславка"), Мар'яна Завісна ("Оборона Буші"), Ядвіга ("Заклятий скарб") та ін. "Більшість із цих образів, – за слушним спостереженням В. Поліщука, – мають у своїй сутності лідерський характер, вольову вдачу, а множинність таких типів переконливо засвідчує відповідну тенденцію Старицького в концепції жінки у прозових творах" [2:57].

З особливою любов'ю і теплотою в романі "Розбійник Кармелюк" М. Старицький малює жіночі персонажі, митець витворив надзвичайно широку, багатопланову і змістовну галерею жіночих типів. Особливими, теплими тонами виведено образ дружини Кармелюка Марини, жінки-страдниці, особисте щастя якої було короткотривалим: трагедія розлуки близьких людей позначилася на її долі. Безвихідь і самотність, соціальний і моральний гніт, важка праця, злидні знівечили її, позбавили колишньої краси. Тонкий психічний аналіз душевного стану героїні у всіх деталях передається через опис її зовнішності: "Проти печі на лаві сиділа, зігнувшись, неймовірно худа жінка, в якій важко було впізнати колишню струнку й білу, мов порцелянова лялька, Марину. Колись тонкий її стан перетворився тепер на кошачу худорбу, плечі згорбилися, обличчя зів'яло, і тому, що найбільшої краси йому надавала свіжість і ніжність – то Марина багато втратила тепер своєї колишньої вроди. Але особливо змінилися її очі: радісні, блискучі, мов дві зірочки, що освітлювали колись її обличчя, тепер дивилися тупим похмури поглядом" [4:92].

Динаміка портрету Марини – це наслідок зовнішнього прояву нового внутрішнього світу героїні. Якщо спочатку вона була "погідна, як тихий літній вечір", то потім у жіночій душі завирували вже інші почуття. Марина продовжує любити Кармелюка, який не з власної волі покинув родину, співчуває йому, але страх за долю дітей, богосмиренність примушує боятися зустрічі з ним; вона мріє стати вільною, проте й слухати не хоче про втечу до Бессарабії, бо над усе боїться пана; ненавидить Доротею Хойнацьку, що заподіяла стільки горя її родині: знищила сім'ю, перекалічила їхнє життя, але, незважаючи на це, вбивство пані вважає гріхом, через це страшить чоловіка Божим гнівом і карою.

"Нещасна жінка", "безталанна голубка" – такі емоційно-наражені епітети спеціально дібрані автором як засіб індивідуальної характеристики, зображення душевного й фізичного стану Марини. Вона не є лише сама покірною, але вимагає християнського смирення і від чоловіка: "Про інших думати немає чого. Є свої діти, а тому необхідно думати про себе, необхідно підкорятися, мовчати і чинити господську волю" [4:101].

М. Старицький усю увагу сконцентрував на художньому зображенні діалектики душі Марини. У стані душевного потрясіння, спантеличення, горя і відчаю жінка наче завмирає. Проте вона, вже будучи смертельно

хворою, все ж знайшла в собі сили не спокуситись на обіцянки звільнення з кріпацтва і не виказала чоловіка й батька своїх дітей.

Поступово між Мариною і Кармелюком назрівав сімейний розлад, "якийсь незбагнений жах став між нею і чоловіком" [4:97]. Кармелюка найбільше дратувало те, що дружина не розуміла і заперечувала його участь у визвольній боротьбі.

Розглядаючи образну систему роману, В. Тищенко свого часу зазначав, що "зміною в ставленні Марини до чоловіка письменник виправдовує пошуки Кармелюком подруги, зокрема, його прихильність до палкої й діяльної Уляни" [5:18-19].

Образ Уляни – єдиної жінки в загоні Кармелюка – також поданий автором у розвитку. Спираючись на історіографічні дані Й. Ролле, що коханкою Кармелюка була дружина шинкаря Добровольського [3:499], М. Старицький уводить аналогічний образ у тексті твору – Уляни. Спочатку вона показана вірною подругою отамана, його бойовим товаришем, а потім – стає на шлях зради. На сторінках роману ця героїня постає дуже гарною і привабливою: "Смагляве, овальне обличчя її обрамляла червона хустка, пов'язана низько, майже над самими бровами, чорними й густими. Великі карі очі дивилися весело й задиркувато. Яскраво-червоні повні губи були напіврозтулені, і з-за них поблискували два разки білих, мов перли, зубів" [4:212]. Ця портретна характеристика, а ще й відображена весела вдача, життєрадісність, дотепність, а крім того, так майстерно передані автором "палкі погляди", промовисто свідчать, що з першої випадкової зустрічі Уляна справила на Кармелюка незабутнє враження, залишила про себе слід у його серці.

Не випадково Марина, тамуючи свій біль і особисту гордість, говорить Кармелюкові, що йому потрібна жінка не така, як вона. Натомість Уляна сама стала поряд з Кармелюком і йшла за ним в "огонь і воду". Непримиренна до ворогів, відважна, метка, вона ніколи не боялася ризикувати. Тому "отаманшу" не тільки поважали і слухались у загоні, але й трохи побоювались. Дивлячись на Уляну, Кармелюк думав, що знайшов саме те, чого йому бракувало досі: "Голубко, горличко моя! – поривчасто обняв її Кармелюк. – Ні, не голубка, а орлиця з дужими крилами і залізним дзьобом! Таку орлицю, такого товариша я й шукав... Тепер мені й море по коліна!" – зізнається Кармелюк Уляні [4:298]. На моделювання саме такого типу жінки: вольової, енергійної, незалежної, з характером лідера, на нашу думку, мали певний вплив погляди Людмили Старицької-Черняхівської, яка брала діяльну участь у створенні історичних полотен [6].

Але це захоплення було короточасним. Кармелюк починає помічати такі риси характеру Уляни, які його відлякують, а потім відчужують зовсім: егоїзм, примітивність життєвого ідеалу, намагання підкорити його волю своїм корисливим задумам. Уляна бажала одного, щоб жили вони лише для себе вільно і весело, аби Кармелюк відступився від своєї мети і займався звичайним розбоем. "Гроші роздобувати можна й з ножом у руці... а якщо підставляти свою голову, – то в завзятій сутичці, з криком та гиком, під загрозу пожежі..." – каже Уляна [4:298].

Розбійницю п'янить вигляд крові, захоплюють небезпечні пригоди, й наказ Кармелюка наділити грішми селян, "їхнє добро їм і повернути треба" [4:343] не тільки подивує, але й обурює Уляну: "А нам же який у тім клопіт? Хіба ми їм за няньок приставлені? Вони мовчать та гнуться: "Бери, мовляв, пане, що хочеш", а ми за них будемо голови підставляти?.." [4:343]. Уляна вбачала у діях його ватаги лише розбій та грабїж, вона не схвалювала вчинків Кармелюка, який більшу частину пограбованого роздавав селянам.

Письменник розкриває і всілякі негативні риси характеру героїні: коли Уляна залишається на деякий час без Кармелюка, вона починає спонукати своїх людей до крадіжок і грабежів. Колишня весела шинкарка з Чорного лісу стає на шлях розбійництва в прямому розумінні цього слова. "Немає в мене душі, ну гаразд! Розбійниці так і годиться", – зізнається Уляна Кармелюкові [4:353].

Автор психологічно точно передає, як поступово змінюється ставлення Кармелюка до Уляни: почуття любові переростає в люту ненависть: "Кармелюк глянув на неї з-під брів, і гарне, але зле в цю хвилину обличчя отаманші справило на нього відразливе враження, і нараз він відчув, що вся вона, з своїм вузьким егоїзмом, бурхливою пристрастю й повсякчасним бажанням підкорити його волю своїм корисливим цілям – обтяжує його і сковує..." [4:353].

Зміна в ставленні Кармелюка до Уляни вдало підкреслюється автором за допомогою влучного підбору порівнянь, якими називає ватажок свою життєву супутницю: Уляна-шинкарка – "голубка", "горлиця", "рибка"; Уляна-"отаманша" – "орлиця"; Уляна-любаска – спочатку "вогонь", "полум'я", а потім – "скажена баба", "несамовита фурія". Письменник досить вдало, вдаючись до портретних деталей показує ті зміни, які відбулися в Уляні. Якщо на початку роману це щира молодиця, то під час облоги печери романіст відтворив цілісну натуру героїні під час битви: "На блідому її обличчі очі горіли, мов чорні жарини, з напіврозтулених, запечених губів виривалася переривчасте дихання, тілом перебігав нервовий дріж. Дика насолода виступала з усіх її рис. Битва підносила й розлючувала її. Було щось прекрасне й страшне в цій жінці, яка сп'яніла, побачивши кров" [4:368].

Портретна деталь у романі М. Старицького зорієнтована не стільки на вираз обличчя загалом, скільки на погляд чи посмішку, які не лише доповнюють портрет, а й є самодостатніми компонентами системи відтворення – зображення – вираження.

Єдиним справжнім прихильником і другом, який цілком поділяє помисли Кармелюка і морально підтримує його, показано в романі Олесю, яка приваблює героя не жагучою ласкою, не красою, а своєю чистою душею, ніжністю і ласкою, свobodолюбивістю і романтичною натурою. Такий образотворчий прийом контрастного зображення характерів передусім був зумовлений романтичною стильовою домінантністю "Розбійника Кармелюка". Однак, таке різке протиставлення характерів властиве і письму відомого майстра реалістичного зображення І. Нечую-Левицькому.

Автор не тільки із захватом передає зовнішність своєї героїні, а й також показує усю глибину її внутрішнього світу, мрій і поривань. Так, зокрема, майстерно відтворюється мінливість переживань героїні, перейнятої любов'ю до Кармелюка, вона починає жити неспокійним життям: думає про милого, турбується, страждає: "Тільки для Олесі все ніби змінилося навкруги. Все здавалося їй тепер чуже, далеке, і маленькі радості її крихітного світу не цікавили її. Чи слухала вона казки бабусі-няньки, чи ходила з дівчатами по лісі, чи працювала, чи стояла на молитві в церкві – думки її завжди були заповнені красенем героєм, який осліпив її своїми великими задумами, своєю безоглядною одвагою й мужньою красою..." [4:277–278]. Старицький-психолог всю увагу сконцентровує на змалюванні діалектики душі, внутрішнього стану дівчини.

Письменник вражає тонкою, насиченою художньою деталлю в створенні образу, розуміє її роль в осягненні мистецької зрілості. Він широко і влучно використовує образотворчі деталі, які природно, панорамно, влучно відтворюють кожен образ, персонаж, кожну подію.

Можна помітити, як у процесі своєї подальшої творчої праці зростає майстерність портретного малюнка і автор поглиблює кожен із образів, піддає їх найтоншому шліфуванню навіть у окремих деталях. Через блиск очей дівчини, через неповторну своєрідність погляду митець тонко передає найскладніші порухи душі, що дозволяє читачеві глибше сприймати провідні риси характеру, темперамент персонажа, ту внутрішню мелодію, яка наповнює її почуття, розум.

Образ чистої і ніжної Олесі витісняє із серця Кармелюка і "страшну розбійницю Уляну" з її пристрасною любов'ю, і "вкрадливу й спокусливу" красуню пані – Розалію. На протигагу своїм суперницям, Олеся, набагато духовно ближча героєві, вона втілює в собі ідеал мирного, спокійного життя, сімейного щастя, до якого так прагнув знедолений поневіряннями Кармелюк.

М. Старицький не просто відтворює, змальовує події, він із захватом оповідає про своїх героїв у творі, милується ними, якщо вони справді цього варті. Своє захоплення персонажами автор показує переконливо, реалістично, і це надає оповіді своєрідного розмаїття, витонченої художності, сповненої теплоти й ліричності.

Свідомо обираючи з-поміж інших типів портретування портрет-деталь, письменник стикається з проблемою портретної індивідуалізації. Щоб найменшим зовнішнім нюансом відтворити психологічну сутність образу, необхідно було залучити адекватні, органічно неповторні інтонації. З цією метою романіст зазвичай використовує експресивно забарвлені епітети, порівняння й складні метафори, а також увесь спектр синонімічного ряду тієї чи іншої риси зовнішності.

Як виклик долі сприймає Олеся одне за другим нещастя, що спіткали її коханого, а довгоочікувана зустріч із ним ще більше підносить Олесю. Вже майже у розв'язці твору М. Старицький останнім штрихом остаточно розкриває силу почуттів Олесі та Кармелюка: "Наші подорожні сп'яніли від радості кохання, звичайно, занесені були в чарівні краї й не помічали нічого, що відбувалося навколо. Мова вже була безсила висловлювати їхні почуття, і тільки самі поцілунки та поривчасті обійми могли частково виразити настрій охоплених полум'ям душі..." [4:665].

Письменник ні на хвилину не перестає милуватися красою Олесі, пієтетно відтворюючи її зовнішню і внутрішню сутність. Таке захоплення героїнею наповнює роман особливою теплотою, ніжністю. Вдало виведений портрет Олесі акцентує увагу на численних рисах її вдачі, характеру. Щоб ще повніше, яскравіше зобразити внутрішній світ, переживання при розгортанні складних житейських обставин, автор вдається до так званого психологічного портрету героїні.

У сюжетній структурі роману, як здебільшого і в пригодницьких творах, з одного боку змодельована галерея позитивних героїв: чесних, добрих, а з другого – їх антиподів – підлих, дволиких, які презентують своєрідний ворожий табір.

Ницою у своїх вчинках була "огрядна, знаменита й сувора" пані Доротея Хойнацька. "Знаменита" насамперед своїми "методами" і "способами" знущання над кріпаками, в її характері романіст підкреслює особливу негативну рису вдачі героїні – садизм. Доротея власноручно періщила дівчат по щоках. Вона не тільки всю челядь біла, вона не соромилась бити по обличчю і найкволіших, найповажніших старих людей". За такі люті звірства, що чинила пані над своїми кріпаками, багато хто з її знайомих називали її не пані, а пан Доротея.

У романі досить яскраво зображено розбещеність і похитливість цієї "звіра-баби", "нової Мессаліни", яка відзначалась своєю розпустою. Забачивши вперше Кармелюка на прийомі у пана Пігловського, вона відразу угледіла в ньому свого чергового коханця: "Пречудовий, – сказала Доротея, – а мати такого раба – суший скарб". Кинувши оком на юнака, не випускаючи такої нагоди, вона вимінює Кармелюка у пана Пігловського і робить його своїм новим писарем, сподіваючись від нього приязні. Відірвавши Кармелюка від сім'ї, намагаючись зробити його своїм коханцем і отримавши своєрідного відкоша, що злітає з уст головного героя: "Не личить вам з хлопом... та й хлопів гидко...", Доротея відправляє його на службу у війсьکو. Тому не випадково, що, повернувшись до рідного краю, Кармелюк відразу "віддячив за ласку" Доротеї, яка "одірвала від сім'ї, загнала на чужину, щоб спливав кров'ю й гинув з туги... Мало того! Ще й помщалася через собаку-управителя на невинній жінці моїй, дітях... А тут? Скільки ти душ замучила, скільки сиріт пустила по світу!" [4:91].

Серед образів-персонажів польського панства осібне місце посідає Розалія Фінгер, краса і привабливість якої викликала захват кожного. Будучи досить байдужою до сімейних справ, Розалія з головою поринає у різноманітні пригоди і перш за все – любовні. Наділена природною вдачею, маючи досить великий досвід кокетування, вона успішно використовує його для численних фліртів. Своєю романтичною вдачею пані маршалкова приваблює до себе не лише паничів, її "чари" позначились і на взаєминах із Кармелюком: "...Ні, ні, та й усе-таки думка його поверталася до дивної красуні пані, до її не доказаних слів... Перед зором його часто поставали

сумні очі красуні, що ховали в своїй глибині якусь нерозкриту таємницю; коли ж він надівав свою черкеску, то йому здавалося, що вона ще видає тонкі пахощі чарівної жінки, яка приторкалася до неї" [4:526].

Пані Розалія вдається до всіляких інтриг, аби якимсь чином принадити до себе Кармелюка: вона навмисне бере участь у слідчій комісії з метою попередження його про небезпеку, підкреслюючи цим удавану прихильність до нього та його вчинків. Але тим часом легковажна інтриганка і шукачка пригод вела складну і небезпечну подвійну гру, маючи на меті знищити свою суперницю, "білу тигрицю" Уляну й повністю звабити на свій бік Кармелюка, "прикувати до свого серця нерозривним ланцюгами непокірного отамана" [4:510]. У сітях, розставлених нею, опинилась не лише Уляна, але й сам Кармелюк: "Сама ж завела в пастку, та ще й лізе вся як є..." [4:656].

Кохання Розалії своєрідне у ставленні до Кармелюка, тому його смерть страшно її приголомшує: "Вона одразу постаріла на двадцять років. Вона круто змінила весь побут свого життя й цілком присвятила себе косялолу" [4:685]. Виводячи образ Розалії, письменник використовує увесь арсенал художніх засобів для романтичного моделювання її характеру: виведений портрет, вчинки героїні, її думки "працюють" на розкриття яскравого романтичного образу з його надіями і сподіваннями.

Систему негативних персонажів у творі доповнює покірна челядь і панська прислуга, котра є виконавцем усіх панських забаганок.

Економка в будинку маршалка Феліцита – стара діва, що "давно вже втратила рахунок своїм рокам", попри все ще старанно молодиться і зберігає свою цнотливість. Вона надзвичайно обмежена, більше того, романіст підкреслює її пихатість. Внутрішнє убозтво економки досить яскраво розкривається письменником через зображення комічно-сатиричного портрета. Ница покірність героїні розкривається М. Старицьким через намагання догодити Розалії, при цьому вона сприймає як належне образи і зневажливе ставлення до себе з боку своєї пані.

Протилежним типом щодо образу Феліцита з огляду на зовнішність і вдачу, хоча багато в чому і подібна до неї, виступає у романі Прися – молода жінка, яка вміє привернути до себе увагу своїх господарів-панів, а особливо чоловіків. Це їй вдається завдяки своєму "прегарному личку, зграбній фігурці, невеликому зросту, кокетливому одягу та ледь помітному гримові, вона здавалася набагато молодшою і взагалі була подібна до кокетливої, спритної й лукавої субретки помпадурівських часів" [4:426].

Але зовнішність цієї молодиці досить облудлива. Внутрішнє її єство переповнене хитрістю, нещирістю, улесливістю; вона навчилася догоджати своїм хазяям і ретельно виконувала всі їхні накази, не забуваючи в цей час і про власну вигоду: "Відомо, що фаворити часто бувають страшніші, й небезпечніші за самих панів" [4:484].

Образна система роману М. Старицького "Розбійник Кармелюк" досить неоднорідна: виведені автором образи, персонажі, характери і типи, що гуртуються навколо головного протагоніста, навіть коли вони перебувають на другому плані, тобто не під "юпітером" художнього моделювання дійсності, є неоднотипними. Треба зазначити, що всі вони у художній структурі романного тексту є динамічними: читач спостерігає їхнє зростання, динаміку, їхні характери, внутрішня сутність їх увесь час зазнає змін під впливом тих чи інших соціальних чинників, в залежності від кульмінаційних ходів твору. Романіст тримає їх завжди в полі зору, уміє вмотивувати їх поведінку, тобто всі вони зазнають впорядкованої індивідуалізації.

1. Петренко Л. (Плужник Є.) Про роман "Кармалюк" // Старицький Михайло. Кармалюк.– К.: Сяйво, 1927.– С. 5-8.
2. Поліщук В. Герой (характер) у повістевій прозі Старицького (узагальнені оцінки) // Українська мова та література в школі.– 2003.– №8.– С. 56–59.
3. Ролле Й. Кармелюк // Киевская старина.– 1886.– №3.– С. 495–560.
4. Старицький М.П. Кармелюк.– К.: Дніпро, 1971.–708 с.
5. Тищенко В.І. Историчний роман М.Старицького про Кармалюка.– К.: Рад. школа, 1969.– 36 с.
6. Цуркан І. Духовна близькість душ (Творча співпраця М. Старицького й Л. Старицької-Черняхівської) // Українська література в загальноосвітній школі.– 2001.– №1.– С. 48–51.

Матеріал надійшов до редакції 19.03.2004 р.

Цуркан І.Н. Галерея жіночих образів в романі Михайла Старицького "Розбійник Кармелюк"

В статтє дана общая характеристика жіночих образів роману, способів их моделювання и индивидуалізації. Выделены особенные черты авторского стиля в создании образів-персонажей. Ключевые понятия: художественный образ, характер, портретная характеристика.

Tsurkan I.N. The Gallery of Feminine Images in the Novel "The Robber Karmelyuk" by Mikhailo Staritsky.

The article characterizes feminine images of the novel and sets out the means of their variation and individualization. It point out the peculiar features of the author's style in creating his literary characters.

Key words: literary image, character, character description.